

ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327.8+316.32

І. Ветринський,

аспірант

*Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України*

ІДЕНТИФІКАЦІЯ НЕОІМПЕРСЬКИХ СТРАТЕГІЙ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню проблем розробки неоімперських стратегій в епоху глобалізації. Проаналізоване поняття «імперія», визначені специфічні умови створення і функціонування імперії як своєрідного політичного інституту. Констатуючи поступове повернення провідних світових держав до імперської парадигми, автор доходить висновку, що подальший розвиток неоімперських стратегій буде лише поглиблювати дестабілізацію сучасної міжнародної системи.

Ключові слова: імперія, стратегія, держава, глобалізація, міжнародна система.

Ветринский И. Идентификация неоимперских стратегий в эпоху глобализации

Статья посвящена исследованию проблем разработки неоимперских стратегий в эпоху глобализации. Проанализировано понятие «империя», определены специфические условия создания и функционирования империи как своеобразного политического института. Констатируя постепенное возвращение ведущих мировых государств к имперской парадигме, автор приходит к выводу, что дальнейшее развитие неоимперских стратегий будет лишь углублять дестабилизацию современной международной системы.

Ключевые слова: империя, стратегия, государство, глобализация, международная система.

Vetrinskiy I. Identification of neoimperial strategies in the age of globalization.

The article is devoted to the research in the field of constructing neo-imperial strategies in the age of globalization. The concept of "empire" has been analyzed

and the specific conditions of creation and functioning of empire as a political institute have been determined. Noting the gradual return of the leading world states to the imperial paradigm the author comes to the conclusion that the further development of the neo-imperial strategies will increase destabilization of the modern international system.

Key words: *empire, strategy, state, globalization, international system.*

Поняття імперії та побудови її стратегій не новий предмет в історії та теорії міжнародних відносин. Однак застосування цього терміна щодо розподілу влади в міжнародній системі останнім часом (з кінця 90-х років двадцятого століття) стає все більш популярним. З розпадом великих імперій на початку ХХ ст. це поняття з практичної площини перейшло переважно в теоретичну, ставши предметом досліджень та дискусій. Тривалий час у науковому середовищі тема імперій не користувалася особливим попитом: більша частина дослідників намагалися її уникати, а праці, присвячені цій темі, були поодинокі. Лише після розпаду Радянського Союзу (який більша частина дослідників визнає імперією де-факто) можна відзначити своєрідний сплеск дебатів щодо імперій та імперських стратегій, насамперед у контексті місця та дій Сполучених Штатів на світовій арені.

Сьогодні жодна держава не використовує термін «імперія» щодо власної політичної системи. Своєрідний виняток становить Японія, де імператор залишається символом держави та єдності народу, але це непереконливий приклад, бо збережена в країні традиційна форма правління не підкріплена реальною здатністю здійснювати імперський вплив (хоча деякі фахівці не відкидають можливості її набуття в майбутньому). Водночас, навіть зважаючи на відсутність у сучасному світі «імперій де-юре», неможливо заперечити проти того, що дії певних держав чи державних утворень на світовій арені носять яскраво виражений імперський характер. Також у науковій літературі все частіше можна зустріти застосування поняття «імперія» в депо новому сенсі: як великої держави (чи державного утворення), що поширює свій вплив не шляхом прямого диктату, а завдяки так званій «м'якій силі» — міжнародній привабливості культури країни, її ціннісних уявлень, суспільних інститутів, моделі розвитку чи за допомогою економічних важелів. Таким чином, ми можемо говорити про існування у світі імперських стратегій або, якщо взяти до уваги достатньо тривалий час, що вже минув після розпаду останньої колоніальної держави (імперії), — неоімперських.

Що ж являють собою імперії та імперські (чи неоімперські) стратегії, які їх визначальні риси? Які держави розробляють та застосовують

імперські стратегії на сучасному етапі? Яких форм вони набувають під впливом процесів глобалізації?

Щоб наблизитися до відповіді, спробуємо за допомогою культурно-історичного аналізу окреслити визначальні риси імперій та імперських стратегій, у подальшому застосувавши отримані критерії для розгляду та оцінки політичних процесів у сучасних міжнародних відносинах.

Термін «імперія» — один із найбільш складних для чіткого визначення, бо за часи свого існування це поняття було наділене цілою низкою семантичних відповідників. Ще у XVIII столітті Ш. Л. Монтеск'є в праці «Про дух законів» (1748) звертався до імперії як до одного з об'єктів свого політико-правового аналізу, демонструючи дію тих чи інших норм та законів у специфічних умовах даної політичної системи. Велика Радянська Енциклопедія визначає імперію як монархічну державу, головою якої є імператор; велику державу, що має значні колоніальні володіння, зауважуючи, що імперію утворюють метрополія та її колонії [2]. Дане визначення багато в чому суперечить поглядам сучасних дослідників. Зокрема, німецький стратег Г. Мюнклер розглядає поняття імперії, відокремлюючи його від поняття держави, яка, за його словами, підпорядковується зовсім іншим імперативам та логіці поведінки, ніж імперія. Ця відмінність, на його думку, проявляється у багатьох сферах — від форм інтеграції населення всередині держави до прикордонних питань [12, С. 4–5]. М. Хардт та А. Негрі вважають питання кордонів імперії наріжним: визначаючи імперію, вони зауважують, що, на відміну від держави, імперія не має кордонів, її велич не обмежується ані простором, ані часом [8, С. 14]. У свою чергу М. Дойл визначає імперію як систему взаємодії між двома політичними суб'єктами, один з яких, домінуюча метрополія, здійснює політичний контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою залежної периферії [10, С. 12]. Продовжуючи та розвиваючи дану тезу, О. Мотиль визначає імперію як ієрархічно організовану політичну систему, що має втулкоподібну будову — як колесо без ободу, — в якій центральні еліта та влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії [5, С. 19].

Питання виникнення імперій нового типу розглядають у дослідженні Р. Лопата та Н. Статкус, вони аналізують імперії, виходячи з трьох концепцій: класичної, неокласичної й постмодерністської. В рамках постмодерністських та неокласичних концепцій точаться дискусії про нові форми імперії. Якісне розходження між «класичною» (минуле) і «неокласичною» (сучасність) версіями можна відчутти, аналізуючи основи імперської влади й відносин між «імперським центром» і «периферією». На їхню думку, «тверда» (військова) сила, що домінувала в минулому, на основі якої створювалися «класичні»

імперії не поступається місцем «м'якій» (економічній, соціальній і культурній), як це заявляють класики, а доповнюється «м'якою». У той же час відносини підпорядкування між імперським центром і периферією стають менш формалізованими та офіційними [11, С. 27].

Аналіз вищезгаданих трактувань поняття імперії дає нам певне уявлення про даний тип політичної системи, але разом з тим жодне з обґрунтувань окремо, на нашу думку, не можна вважати повним. З огляду на те, що основним об'єктом нашого дослідження є саме імперські стратегії, найбільш важливою для нас є не структура, а насамперед функції та цілі імперії. В цьому контексті необхідно виділити ряд специфічних рис та умов виникнення й існування імперій:

1) Першою та найважливішою умовою є ірраціональний потяг до абсолютної безпеки. Саме цим, зокрема, обумовлене прагнення імперії до постійного розширення своїх володінь, тобто залежних, підконтрольних (а значить, відносно безпечних) територій [6, С. 59].

2) Незважаючи на популярну нині тезу, про посилення ваги в сучасних міжнародних відносинах т.зв «м'якої сили» (*soft power*), що означає вплив у світі та міжнародну привабливість культури країни, її ціннісних уявлень, суспільних інститутів та моделі розвитку, однією з визначальних рис імперії є її військова могутність. Лише за умови значної переваги «центр» може домінувати, тобто здійснювати контроль над «периферією».

3) Ще однією визначальною рисою імперії є ірраціональне прагнення до глобального домінування, заснованого на поширенні сакральної істини; імперія — місіонер за своєю природою. Тому в неї, за визначенням, не може бути сталих кордонів: вона глобальна й вічна, тому що її ідейні основи — абсолютні істини й цінності віри [6, С. 59]. Імперські кордони є тимчасовими та напівпрозорими: вони існують для тих, хто поруч, але не для самої імперії.

4) Для імперій характерна наявність імперської ідеології; будь-яка імперія — це тип ідеократії, проектування однієї або декількох ідей (системи цінностей) у геополітичному просторі, а також у структурах, призначених для їх поширення й функціонування [6, С. 58]. Саме імперська ідеологія виступає своєрідним теоретичним фундаментом імперій та імперських стратегій.

5) Концентрація влади та сили в «імперському центрі»; імперії притаманна специфічна форма структури відносин — «центру» та «периферії», яка проявляється в контролі та домінуванні з боку центру [11, С. 28]. Тому закономірно, що подібне домінування можливе лише за наявності у «центру» необхідної кількості владних та силових ресурсів.

6) Наявність «імперської периферії» (залежних суб'єктів); зрозуміло, що імперія неможлива без «імперського центру», а також периферії, якою він керує [11, С. 30]. Треба зауважити, що відносини центру й залежних територій можуть носити досить різний характер: іноді периферійні еліти та влада володіють досить високою свободою дії, але всі важливі рішення ухвалюються за участю «центру».

7) Необхідною умовою для створення імперій є специфічна структура відносин, що виражається в домінуванні «центру» над «периферією»; ця ієрархічна природа відносин являється невід'ємною рисою будь-якої імперії.

8) Також імперії властиве місіонерське сприйняття навколишнього світу; виходячи з упевненості в неповторності та унікальності власної культури та ідеології, імперія прагне поширити їх на весь навколишній світ. Імперія завжди характеризувала себе як передову цивілізацію, етнічне та/або етичне (релігійне) співтовариство. Місія всіх класичних імперій полягала в тому, щоб виховати (навернути у свою віру) або принаймні стримувати «варварів», що ними є всі поза імперією [6, С. 59]. Однією з характерних рис неоімперських формувань є зворотна спрямованість даного процесу, коли сусідні держави, навпаки, самі тягнуться до імперії, її можливостей та цінностей.

9) В імперії немає громадян, лише піддані; керуючись власною ідеологією, імперії просувають обумовлену правителем політичну культуру й деспотичні (монархія, султанат) або авторитарні (хунта, диктатура) політичні режими. Це закономірно, оскільки сенс існування імперії — втілення за допомогою стратегії ідеї, земною проекцією якої вона, власне, є. Тому людина й у цілому населення імперії не можуть бути ким-небудь іншим, ніж виключно засобом здійснення імперської стратегії [6, С. 60].

Застосовуючи наведені характеристики під час аналізу зовнішньої політики певних держав чи державних утворень, їх дій на міжнародній арені та характеру відносин з іншими країнами, ми можемо трактувати ті чи інші кроки як імперську поведінку. У випадку, якщо ці дії носять системний характер, то йдеться вже про імперську політику. Якщо ж ця політика ґрунтується на специфічному загальнонаціональному світосприйнятті, яке склалося історично та не допускає іншого сценарію поведінки, ми можемо говорити про імперську або, як ми вже погодили, — неоімперську стратегію.

Власне поняття стратегія прийшло до нас із військової справи, де означало засіб досягнення перемоги у війні. Ця категорія не нова, однією з перших праць на тему стратегії є трактат «Про військове мистецтво» легендарного військового мислителя Стародавнього Китаю — Сунь-цзи, що був написаний у IV ст. до нашої ери. Він покладений в основу стратегемності — специфічної риси традиційної китайської політичної

культури, що являє собою поєднання мистецтва побудови стратегій із розставлянням пасток для суперників. Пізніше поняття стратегія увійшло до загального використання, воно означає загальний недеталізований план досягнення далекої та складної цілі.

Таким чином, підсумовуючи вищезгадане, можна зробити висновок, що на сучасному етапі держава (чи державне утворення), яка під час розробки та втілення власної зовнішньополітичної стратегії спирається на імперську ідеологію, переслідує імперські цілі та має достатньо можливостей для подібних амбіцій, є носієм неоімперської стратегії. Основною умовою для прийняття певною державою імперської стратегії за основу зовнішньої (а подекуди й внутрішньої) політики, є її впевненість у власній могутності, тобто наявність переважаючого військового потенціалу. В сучасному світі є лише один засіб, здатний забезпечити подібну суттєву перевагу в силі, — це ядерна зброя. Але в той же час об'єктивно даний вид озброєння через глобальну небезпеку його застосування є, ймовірно, своєрідною страховкою, гарантією переваги чи засобом стримування, але аж ніяк не інструментом для досягнення конкретних цілей, оскільки жодній імперії не потрібні знищені радіацією території. Тож хоча неоімперські стратегії й спираються на «тверду силу», їх намагаються максимально адаптувати до актуальних умов та тенденцій у світовій політиці з метою уникнення прямих конфліктів під час досягнення цілей. Дана позиція набуває особливої ваги в контексті процесів глобалізації, які починають відігравати визначальну роль у більшості сфер соціально-політичного життя у сучасному світі.

Вважається, що джерела глобалізації знаходяться в XVI–XVII ст. — добі економічного процвітання Європи та великих географічних відкриттів, що надзвичайно розширили економічні та політичні обрії. Але справжній розвиток глобалізації почався в середині XX століття, після Другої світової війни. Прискорення глобалізаційних процесів проявилось в багатьох галузях суспільного життя: економіці, політиці, соціальній та культурній сфері. Цьому сприяли розвиток та поліпшення технологій, насамперед у галузі транспорту та комунікацій. З'явилась можливість швидких морських, залізничних та повітряних перевезень, також став доступним міжнародний телефонний зв'язок. Поступово зменшувалися бар'єри для міжнародної торгівлі: для цього в 1947 р. між 23 державами було укладено Генеральну угоду з тарифів і торгівлі, яка виконувала функції міжнародної організації. Кожна з країн-членів погоджувалася забезпечити іншим рівний і недискримінаційний режим торгівлі. В 1995 на її базі 75 учасниками Угоди було створено Світову організацію торгівлі, до якої згодом ввійшли більше 20 держав. Також поступово в Європі та Америці з'являються регіональні зони економічної

інтеграції. Підсилюється роль транснаціональних корпорацій у світовій економіці. В політичній сфері глобалізація проявилась в деякому ослабленні ролі національних держав та розвитку впливових міжнародних організацій (Організація Об'єднаних Націй, Світовий банк, НАТО, Європейський Союз та ін.), яким вони делегували важливі повноваження. Також глобальні процеси розповсюдилися на сферу культури, відбувся розвиток міжнародного спілкування завдяки новітнім засобам комунікації, інтернету.

Різні спеціалісти та дослідницькі школи, залежно також від наукової галузі, визначають глобалізацію по-різному. Так політологи в цілому вважають, що це об'єктивний процес реструктуризації та якісного розвитку міжнародного середовища або глобальної соціально-економічної системи [9, С. 28]. Прихильники реалістичної парадигми розуміють глобалізацію як результат перемоги Заходу в «холодній війні» з СРСР і закономірний процес поширення гегемонії єдиної наддержави (США) на іншу частину світу. Подібної думки дотримуються неомарксисти, вони трактують цей термін як цілеспрямовану стратегію американського імперіалізму, що має на меті остаточне закріплення економічної нерівності у світі та експлуатацію «периферійних» і «напівпериферійних» регіонів та держав монополіями «світового центру» [9, С. 28]. У свою чергу неоліберали вбачають у глобалізації процес поступового подолання державами своїх вузьких егоїстичних інтересів і становлення співтовариства цивілізованих країн, що є наслідком взаємодії національних економік, інтернаціоналізації фінансів і посилення ролі ТНК у світовій економіці [3]. Також терміни «глобалізація» чи «епоха глобалізації» вживають для характеристики постбіполярної міжнародної системи, що наступила після закінчення в 1989 р. «холодної війни». Ця епоха має кілька назв, зокрема постмодернізм, інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, але найбільш популярним та вживаним у наукових колах став саме термін «глобалізація» [1].

Зміни на геополітичній карті світу, що суттєво вплинули на взаємини держав у рамках постбіполярної системи міжнародних відносин, поява та підсилення ролі нових чинників (насамперед економічних) на світовій арені відкрили перспективи розвитку для багатьох країн. Епоха глобалізації відкриває низку нових можливостей для розробки та втілення імперських стратегій. Це зумовило відповідну реакцію держав, чия історія та самоідентифікація у світі заохочує подібні амбіції. Так, наприклад, Китай сприймає нові реалії з погляду потенціального реваншу у світовій політиці, відродження колишньої величі в сучасних умовах. Китайські державні діячі добре розуміють, що лише потужна економіка — це ключ до геополітичних дверей, і максимум зусиль було зосереджено на її побудові.

Спочатку ці наміри майже не розглядалися іншими державами як геополітичний виклик, але досить швидко з'явилися побоювання щодо намірів країни з такими людськими та природними ресурсами, як КНР. Вміння чітко оцінити обставини та прилаштуватися до умов сьогодення, що розвивалося протягом тисячоріч у китайській політичній практиці, було перенесено Пекіном у сферу міжнародних відносин, зокрема, економічних. Китай успішно інтегрує власні стратегічні плани в міжнародну ситуацію. Він не робить гучних заяв, але методично й поступово зміцнює свої позиції на міжнародній арені та відповідно до прогнозів дослідників за рівнем економічного розвитку може в найближчому майбутньому наздогнати Сполучені Штати, ставши другою за могутністю наддержавою у світі [13, С. 93].

Сучасна стратегія розвитку Російської Федерації теж демонструє поступове повернення до імперської парадигми. Керівництво РФ усе частіше звертається до великодержавної риторики минулого під час важливих заяв чи при розробці та здійсненні зовнішньої політики. Звичка до ролі «старшого брата» щодо пострадянських держав та всіх слов'янських народів, що є проекцією по-імперськи «месіанського» світогляду — сприйняття себе як визволителя та захисника своїх «молодших братів» (починаючи від татаро-монгол, османів та німців, закінчуючи «пролетарями всього світу») проявляється в прагненні контролю над цими країнами [11, С. 39–40]. Ще одним проявом прихованого російського імперіалізму в контексті незмінної позиції «загального благодійника» є агресивна ідеологічна пропаганда відносно держав, які входили до сфери впливу Москви, в котрій повсякчас наголошується, що народи цих країн симпатизують Росії та прагнуть об'єднання, і лише їхнє керівництво стоїть на заваді [11, С. 40]. Сьогодні імперська стратегія РФ базується на оновлених принципах антиамериканізму та ідеї протиставлення російської «суверенної демократії» і ліберальної демократії євро-американського зразка [4, С. 30]. Також одним із каменів спотикання між геополітичними гігантами є питання об'єднаної Європи, яка поки що є окремим полюсом сили на світовій арені, але і США, і Росія завжди прагнули максимально посилити свій вплив на цей регіон: Вашингтон шляхом інтеграції країн-членів ЄС до спільних міжнародних інституцій, Москва ж сподівається розіграти енергетичну карту, використавши залежність від поставок для тиску, у тому числі політичного [4, С. 31].

Звичайно, найбільше шансів утворити неоімперію й досі мають Сполучені Штати Америки. В другій половині XX століття термін «наддержава» фактично замінив собою поняття імперії — СРСР і США мали всі ознаки класичних імперій. З розпадом Радянського Союзу баланс

сил на міжнародній арені суттєво змінився на користь Штатів. Імперські традиції та амбіції супроводжують цю державу протягом майже всієї історії, навіть американська естетика наслідує Рим за назвами державних установ та будівель — Капітолій, Сенат та ін. США суттєво переважає всіх своїх найближчих конкурентів за сукупністю показників розвитку та сили — економічна потужність, величезний військовий потенціал, чимала територія та кількість ресурсів тощо. Національна ідеологія Штатів носить характерне для імперій месіанське забарвлення, згідно з нею американська нація (як громадянська нація) здійснює божественну місію щодо поширення «свободи» та «демократії» у світі [11, С. 34]. Імперська стратегія США в епоху глобалізації вже давно є предметом активних наукових дебатов: спираючись на свої величезні можливості, вони прагнуть мати право вирішального голосу з більшої частини питань, що визначальним чином впливають на хід світової політики. Штати й досі є своєрідним взірцем, з яким порівнюють себе інші держави, коли йдеться про рівень їхнього розвитку. Ідеологія світового протекторату (або якщо відкинути політкоректність — світового панування) усіяно підтримується та культивується на рівні керівництва держави. Однією з найважливіших рис імперської стратегії США є її привабливість — прихильне ставлення світової спільноти до американських демократичних інститутів та система впливу на економічний розвиток у глобальному масштабі створюють досить міцний фундамент для тривалого домінування єдиної світової наддержави [7, С. 3].

Останнім часом предметом дискусій щодо наявності імперських рис та стратегії стала сутність та характер розширення Європейського Союзу. В даному випадку важко давати однозначні оцінки: з одного боку, структура та система управління ЄС є чи не найдемократичнішою у світі, процес формування цього наднаціонального об'єднання був достатньо тривалим для того, щоб були максимально враховані інтереси всіх членів на засадах рівноправ'я та взаємоповаги; з другого, після кількох хвиль розширення, за деякими ознаками відносини між «старими» та новими членами Європейського Союзу можна співвіднести з такими в системі «центр» — «периферія», де центром виступають 12 початкових країн-засновниць. Крім того, своєрідним «ядром» цього утворення є Франція та Німеччина — держави, для яких імперська могутність та ідеологія є невід'ємною частиною історичного розвитку.

Епоха глобалізації ознаменувала своїм приходом низку важливих змін та появу нових чинників у світовій політиці. Завдяки надсучасним засобам комунікації та транспорту значно зменшуються фактичні відстані між державами та регіонами, що значно полегшує взаємоконтроль у міжнародних відносинах, зокрема в життєво важливих галузях (таких, як

ядерна енергія та зброя, контроль за кількістю шкідливих викидів в атмосферу тощо). Разом з тим величезна проблема сучасності полягає у відсутності механізмів відповідальності на міжнародному рівні: міжнародне право в цілому ґрунтується на добровільних засадах, у той же час глобальні виклики (наприклад, проблема потепління) потребують жорсткого та категоричного підходу до їх вирішення, що неможливо без глобальної впливової сили. Навряд чи подібною силою зможе стати одна держава чи навіть наддержава. Тож, мабуть, не варто очікувати від потенційних майбутніх імперій вагомому позитивного внеску в міжнародні відносини, а ось негатив від прагнення набуття цього статусу відчутний уже зараз.

Головною ознакою глобалізації є взаємозалежність міжнародних акторів (держав та ін.), яка вимагає принципово нового підходу до побудови взаємовідносин та діяльності на світовій арені — принципи національних інтересів мають доповнюватись загальнолюдськими інтересами, замість «політичного егоїзму» — глобальне мислення. Противагою цьому виступають імперські стратегії, мета яких — набуття та розширення власних залежних територій та політичних одиниць. Також будь-яка імперія прагне до абсолютної національної безпеки, що неодмінно йде врозріз з інтересами міжнародної безпеки. Процеси глобалізації зумовили трансформацію імперських стратегій. Так, з суто військової площини це поняття поширилося на економічну та дипломатичну сфери. З розвитком ядерної «абсолютної» зброї військова сила перестала бути найбільш дієвим засобом розширення та розвитку, «м'яка сила», економічний розвиток та високий рівень життя створили феномен імперії, «що приваблює», а не загарбує. На сьогоднішній день можна виділити декілька держав чи державних утворень, що мають практичні можливості для розробки та здійснення імперських стратегій: це Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка, Росія та Європейський Союз. Важко прогнозувати, хто з «претендентів» досягне більшого успіху в реалізації своїх амбіцій. На думку Н. Статкуса і Р. Лопати, ЄС уже став урядовою системою, де центр — наднаціональні установи союзу — встановлює правила, що є обов'язковими для периферії — країн членів. У свою чергу владні імперські амбіції проявляються в політиці розширення — оскільки перші держави-члени приваблюють інші країни як центр тяжіння, політика ЄС стосовно цих держав перетворюється на домінування центру над периферією [11, С. 38]. В даній ситуації ми можемо лише стверджувати, що подальший розвиток неоімперських стратегій буде тільки поглиблювати дестабілізацію сучасної міжнародної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Безопасность* в эпоху глобализации: Системный информационно-аналитический центр – SIAC [електронний ресурс] / Режим доступу: http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=115&Itemid=59.
2. *Большая советская энциклопедия: Империя* (тип государства) [електронний ресурс] / Режим доступу: [http://bse.chemport.ru/imperiya_\(tip_gosudarstva\).shtml](http://bse.chemport.ru/imperiya_(tip_gosudarstva).shtml).
3. *Брехов Е.* Проблема определения понятия глобализации / Ломоносовские чтения 2004 г. Сборник статей студентов «Россия и социальные изменения в современном мире». Т.1. Электронная библиотека Социологического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова [електронний ресурс] / Режим доступу: <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00-0lomon-00-0-0-0prompt-10-4---stx-0-1l-1-ru-50-20-about-%cf%0%ee%e1%eb%e5%ec%e0+%ee%ef%0%e5%e4%e5%eb%e5%e d % e 8 % f f + % e f % e e % e d % f f % f 2 % e 8 % f f + % e 3 % e b % e e % e 1 % e 0 % e b % e 8 % e 7 % e 0 % f 6 % e 8 % e 8 - 0 0 0 3 1 - 0 0 1 0 0 windowsZz 1 2 5 1 - 0 0 & a = d & c = lomon & c l = C L 1 & d = H A S H 0 1 b d 8 7 6 5 4 a e 6 0 d d 4 a 0 7 7 e 1 3 a . 2 2>.
4. *Камінський Є.* Американський гегемонізм у контексті трансформації світоустрою // Глобалізація і глобальне управління: історичний, соціальний та політологічний виміри Матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції / відп. ред. С.О. Шергін. – К. : Центр вільної преси, 2009. – С. 30–34.
5. *Мотиль О.* Підсумки імперії / Олександр Мотиль; авторизований пер. з англ. П. Грицака. – К. : Критика, 2009. – 200 с.
6. *Потехін О.* Глобалізація проти імперії: безпековий аспект (до постановки проблеми) // Глобальна модернізація і сталий розвиток: соціальні імперативи і економічні стратегії : матер. Міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. О.Г.Білорус. – К. : інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2008. – С. 56–68.
7. *Уткин А.* Американская империя : [електронний ресурс] / Историческая библиотека / Режим доступу : http://libbox.info/book_reading_110696.html.
8. *Хардт М., Негри А.* Империя / М. Хардт, А. Негри; пер. с англ. Г.В. Каменской, М.С. Фетисова. – М. : Праксис, 2004. – 440 с.
9. *Шергін С.* Політологічний дискурс глобалізації // Глобалізація і глобальне управління: історичний, соціальний та політологічний виміри Матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції / відп. ред. С.О. Шергін. – К. : Центр вільної преси, 2009. – С. – 27–29.
10. *Doyle M.* Empires / Michael W. Doyle. – New York: Cornell University Press, 1996. – 407 с.
11. *Lopata R., Statkus N.* Empires, the World Order and Small States / Raimundas Lopata, Nortautas Statkus // Lithuanian Foreign Policy Review. – 2005. – № 1–2 (15–16). – С. 16–50.
12. *Munkler H.* Empires / Herfried Munkler. – Cambridge: Polity Press, 2007. – 248 с.
13. *Zakaria F.* The Post-American World / Fareed Zakaria. – New York, London: W. W. Norton & Company, 2008. – 293 с.